

De Nederlandse identiteit in historisch perspectief

Lezing voor Dynamiek Stichting voor Cultuurhistorisch Onderzoek
 (www.dynamiek-cultuurhistorie.nu)
 in de Lutherse Kerk te Utrecht op 27 november 2016

© Llewellyn C.J.J. Bogaers/Levend Verleden Nu (www.levendverledennu.nl)

Inleiding

Zie hier het nieuwe Nederland, het nieuwe wij. Hier ben te midden van bijna al mijn neefjes en nichtjes. Een bonte mengeling, een kleurrijk gezelschap. We hebben een warme band. Aan de hand van hun belevenissen heb ik soms mogen ervaren hoe ‘de wereld’ in hun leven doorklinkt. Het racismedebat, het moslimdebat. Ik heb mogen ervaren wat dat met hen doet. Opeens ‘de ander’ te zijn: ‘de minderwaardige ander’, ‘de vijandige ander’, niet meer je lieve, vertrouwde zelf. Ik kan u verzekeren: zo’n negatieve ervaring is niet altijd gemakkelijk te incasseren. Ineens is alles anders, zijn er nieuwe omgangsvormen en machtsverhoudingen ontstaan. Een schreeuw van pijn helpt niet. Als schreeuwen al in je opkomt. Zo groot is de schok van een negatieve reactie op iets waartegen je je niet verweren kan: huidskleur, afkomst, geloof, geslacht, het zijn de gegevenheden waarmee een mens het moet doen. Zo’n confrontatie ga je vaak in eerste instantie in jezelf zien op te lossen. Dit vraagt om weerbaarheid, zelfonderzoek en - als het kan - een luisterend oor in de omgeving. In de dialoog met jezelf en de ander kan er weer een nieuw evenwicht ontstaan en een diepere vorm van innerlijke weerbaarheid en vrede die de basis is voor een nieuwe vorm van uiteenzetting met mensen die eerder afwerend, of zelfs vijandig waren.

Het proces van ‘othering’, als ‘de ander’ gezien worden, kan zich overigens in elke kring voordoen, ook in de eigen kring: het gezin, de familie, vrienden, buurt, parochie, werk en noem maar op. De ervaring van nagewezen worden, uitgescholden, gepest, afgewezen,

gebrandmerkt of buitengesloten is onveranderlijk schokkend. Menigeen zal de afwijzing op zichzelf betrekken en ‘de schuld’ bij zichzelf zoeken.

Dit innerlijke proces ken ik goed. Ook in mijn eigen leven was er een gevoel van ‘anders’ zijn. Ik ben een dochter van een Australische moeder en een Nederlands-Brabantse vader. Een Nederlandse, met een Welshe naam en een zwart koppie. Mijn moeder kwam uit een rabiaat protestants gezin dat straatarm was. Mijn vader uit een rabiaat katholiek gezin dat puissant rijk was. In die ontmoeting en botsing zijn wij, een gezin van acht kinderen, waarvan de jongste kort na de geboorte overleed, opgegroeid... Een enorm leerproces. Het voelen dat woorden, emoties en non-verbale communicatie bij ons thuis een andere betekenis hadden dan ‘op straat’. Dit inzicht noodzaakte ons om rekening te houden met de omgeving en steeds weer een vertaalslag te maken. Om maar gehoord en gezien te worden...

Het ging er bij ons thuis ook anders aan toe dan elders. En dat hing niet alleen samen met het multiculturele huwelijk van mijn ouders, maar ook met wie mijn ouders waren: hun verschillende achtergrond en kijk op het leven, hun plaats in het leven.

De onderlinge verschillen waren nauwelijks onderwerp van gesprek. Mijn vader vond het vanzelfsprekend dat mijn moeder zich aan zijn leefpatroon en dat van Nederland aanpaste. Dat dit ook moeilijke kanten had, was voor hem onvoorstelbaar. Hij zag haar als een sterke vrouw die dat grote gezin als vanzelfsprekend aan kon. Mijn moeder was eenzaam in de beginjaren van haar huwelijk. Haar leven werd draaglijker toen zij lid werd van een club van Australische en Nieuw-Zeelandse vrouwen. Eindelijk was er een platform waar zij haar ervaringen kon delen. Zo kreeg ze meer grip op haar leven. Ze werd gelukkiger en ging beter functioneren. Ze had de herkenning van lotgenoten nodig, allemaal in zekere zin ontheemde vrouwen.

In deze bonte mengeling van vaak niet uitgesproken verschillen hadden wij onze weg te vinden. Leren hoe al die talen in ons klinken: de taal van mijn moeder, de taal van mijn vader, de taal op straat, en misschien wel de grootste uitdaging: daarin mijn eigen taal te vinden. Dat laatste was geen gemakkelijke opgave. In die turbulente mix was ik vaak om woorden verlegen. Mijn proces van identiteitsvinding heeft dan ook lang geduurd. Vaak vond ik het maar gek wat ik voelde en schaamde ik me eigenlijk voor wie ik ben. Ik kon de verschillen niet hanteren.

Het goede nieuws is: ik heb leren leven met de mengelmoes die ik ben. In het doorwerken van de vele facetten van mijn ervaringen heb ik compassie gekregen voor de vele facetten van mijzelf, het leven en de *condition humaine*. Hierdoor kon de liefde in mij groeien en heb ik leren vergeven. Dit bracht en brengt helderheid en een fijnere afstemming op wat goed of niet goed is voor mij.

Van deze zoektocht heb ik geleerd dat interculturele communicatie deel uitmaakt van mijn erfenis en bagage. Al deze stemmen leven in mij en doen ertoe. Ook groeide in mij het besef dat er tussen de talen die in mij leven geen hiërarchie bestaat en dat elke taal zijn bestaansrecht heeft.

Zo in het klein, zo in het groot. Wij leven in een veelkleurige en veelstemmige wereld. Alle stemmen doen ertoe. Als getuige en als spiegel. De herkenning van deze gelijkwaardigheid werd de basis voor mijn onderzoek naar de vele facetten die het fenomeen cultuuroverdracht

heeft. En zo werd onderzoek naar sociaal-culturele interactie de rode draad in mijn leven. Het heeft mijn oog gescherpt voor de menselijke maat in communicatiepatronen.

Waarom is de verkenning van innerlijke talen en verhalen van belang? Iedereen heeft zoveel facetten en kent zoveel verhalen van familieleden, vrienden, burens, collega's, en noem maar op. Dat maakt dat wij mensen elkaar - ongeacht achtergrond - kunnen herkennen. Het zijn de gedeelde ervaringen en verhalen die een brug slaan. Ieder van ons kent de ervaring van 'erbij horen', maar waarschijnlijk ook - al is het maar af en toe - van buitensluiting. De herkenning opent de weg naar ontmoeting.

We leven nu in een tijd van verharding en polarisatie. Te veel sociale en interculturele problematiek is te lang door de politiek genegeerd. Het gevestigde verhaal, de visie van de politieke en intellectuele elite, was de norm. En nu vindt de onvrede over die ontkenning een politieke uitlaatklep, wat weer tot grotere verharding leidt. Ik probeer de weg naar de verbinding van binnenuit weer te vinden. Gewoon, zoals wij dat in het dagelijks leven kunnen realiseren.

Doelstelling

Ik zal me in deze lezing dan ook nauwelijks op het beleid concentreren, dat is een heel eigen verhaal: ik wil kijken naar het Nederlandse vertoog, naar het overheersende Nederlandse zelfbeeld. Omdat ik geloof dat hierin een sleutel te vinden is om de interculturele stagnatie in de Nederlandse samenleving te doorbreken. Wat is voor 'ons' vanzelfsprekend, maar niet automatisch voor 'de ander'? En die ander kan zowel autochtoon als allochtoon zijn. Hoeveel ruimte laat het Nederlandse zelfbeeld 'de ander'? En dan vooral 'de ander' die als 'minder' ervaren wordt? Kunnen wij de spiegel van die ander toelaten? Het doel van deze lezing is om hier ruimte voor te creëren.

De ongelijkwaardigheid van vertogen is een belangrijk element in de huidige cultuurstrijd. Het onder ogen zien van de negatieve gevolgen ervan is een wezenlijk onderdeel van de zoektocht naar de eigen identiteit.

De consequenties voor deze lezing

Deze lezing is geen academisch verhaal over de Nederlandse identiteit. In de uitnodiging noem ik de Nederlandse identiteit een veelzijdig begrip: er zitten veel bewustzijnslagen en ervaringen in verankerd die ten dele ook nog eens irrationeel lijken. Het onderwerp van het identiteitsbesef is als een steeds draaiende bol, waar eenieder vanuit het eigen en toch steeds wisselende perspectief naar kijkt. Al deze verhaallijnen maken deel uit van het geheel. Deze realiteit respecteer ik. Ik ga dan ook geen rechtlijnig verhaal vertellen, van oorzaken en gevolgen, ik ga proberen contouren van wat nu een *hot issue* is te presenteren. Soms als een flard, een impressie. In één lezing kan ik het hele plaatje niet beslaan. Maar is het wel mogelijk om met elkaar een aantal aspecten te verkennen. Vanuit het besef dat we allemaal mensen vol verhalen. Daarom kunnen we ook zoveel van onze medemensen herkennen: al die verhalen resoneren ergens in ons. Zelfs als zij lijken te botsen...

Ik vertel mijn verhaal vanuit een visie die gevormd is als dochter van een migrantenmoeder, als menswetenschappers voor wie het fenomeen 'cultuuroverdracht' een hoofdonderwerp is en als onderzoeker die processen rond inburgering en integratie vanaf de middeleeuwen tot heden diepgaand bestudeerd heeft.

Vraagstelling

Waarom is identiteit nu zo'n brandend vraagstuk? Wat komt er tot ontlading?

Opbouw

Ik begin met een verkenning van Nederlandse waarden, zoals die onlangs in het identiteitsdebat door premier Rutte en minister Schippers verwoord zijn. En koppel hun uitspraken aan historische gegevens, veelal ontleend aan mijn onderzoek over sociale verhoudingen in Utrecht. Aan bod komen migratieprocessen, inburgering door de eeuwen heen, breuklijnen in de Nederlandse geschiedenis en consequenties daarvan voor de onderlinge sociale cohesie en het sociale contract tussen overheid en bevolking. Ik eindig in het heden.

Wat zijn Nederlandse waarden?

In Nederland is de culturele identiteit een blinde vlek. In het debat valt op hoe moeilijk het mensen valt om positief uit te drukken wat onze cultuur inhoudt en wat ons bindt. Maar de vraag is door tal van factoren prangend geworden. Denk aan de economische crisis, de Europese integratie, de verkleuring van de samenleving en de vluchtelingenstroom.

In zijn Zomergasten-avond zei premier Rutte dat nieuwkomers moeten begrijpen wat de Tweede Wereldoorlog voor ons identiteitsbesef heeft betekend. Bedoelt hij daarmee dat het voor ons pijnlijk is geweest dat zoveel joden gedeporteerd en omgebracht zijn? Maar wanneer is dat voor ons pijnlijk geworden? Toch pas na de Tweede Wereldoorlog? Voor velen pas in de jaren zestig. Onder invloed van het *Dagboek van Anne Frank* en de televisieserie *De bezetting*, gepresenteerd door Loe de Jong. Ik herinner me nog levendig hoe daar de gruwelbeelden vertoond werden die geallieerden hadden gemaakt van concentratiekampen. Het was schokkend om die levende en dode lijken te zien...

In haar H.J. Schoo-lezing roemt minister Edith Schippers de vrijheid als hoogste goed (het woord komt 68 keer in haar lezing voor). Vrijheid: “dat je vrij bent om te leven zoals je wilt”. En zij beklemtoont de gelijkwaardigheid van mensen, ongeacht hun geloof, ras, geslacht, of seksuele gerichtheid. Maar culturen vindt zij niet gelijkwaardig: want “onze cultuur is zoveel beter dan de fundamentalistische islam”. Want wij bieden vrijheid, kansen, welvaart, zelfontplooiing en plezier. Schippers prijst de gesecculariseerde samenleving: “Wij die ons hebben losgemaakt van de kerk.. Wij die zo relativerend doen over onze eigen cultuur... Wij, die alle heilige huisjes omver hebben geschopt...”. Paradoxaal genoeg moet mensen die deze vrijheid bestrijden, door wetten en regels aan banden worden gelegd. Onder het motto: “geen tolerantie voor intolerantie”. De politieke islam en met name het salafisme is in haar ogen de grote vijand.

Bij deze visie zijn kanttekeningen te maken. Want waarom wordt het debat bepaald door de geradicaliseerde islam? Volgens de AIVD zijn sinds juli 2012 ongeveer **230 Nederlanders** naar Syrië en Irak afgereisd, 230 veelal jonge Nederlandse jihadisten op 660.000 volwassen Nederlandse moslims... Het gaat om 0,03%. Dit zijn statistisch verwaarloosbare aantallen. En toch vormen zij de basis voor een vijandbeeld waarin de islam in scherpe bewoordingen veroordeeld wordt. En dat een hele bevolkingsgroep raakt en stigmatiseert. Doen we er niet beter aan om ons te concentreren op de mensen die hier graag wonen en ervoor te zorgen dat zij zich hier veilig voelen? We hoeven - zeker in de steden - maar de straat op te gaan om te zien hoezeer de multiculturele samenleving - ondanks alles - bestaat. Alleen zijn onze ervaring en ons bewustzijn nog niet op deze realiteit aangesloten. Daar leven we nog in het blanke Nederland.

Schippers' vrijheidsideaal is in mijn ogen abstract en kleurloos: het biedt geen inspiratie voor het dagelijks leven en getuigt niet van gemeenschapszin. Een positief identiteitsbeeld kan in

mijn ogen niet alleen op individuele ontplooiing gericht zijn, maar omvat ook een visie op het collectief, de gemeenschap, de schepping: een beeld van wat een mens aan de samenleving wil en kan bijdragen. Deze verbondenheid met het grotere geheel maakt voor mij intrinsiek deel uit van een positief identiteitsbesef. Het gaat uiteindelijk om het grotere verhaal dan wij zelf zijn. Een saamhorigheidsgevoel dat haast nog dieper gaat dan de taal en geschiedenis die Nederlanders delen: het gaat om een primair gevoel van wat ons verbindt, dat maakt dat wij zeggen: ‘ja, dit is een prachtig land, hier wil ik wonen’. Dit land dat door wind en water en aarde gevormd is. Haast als waterverf zo ijl soms. En toch begroeid met bomen en langzamerhand volgebouwd.

Dit moerassige land heeft zijn bestaan aan het water te danken. Veel migranten zijn hierheen gekomen om de handelsperspectieven die dit land bood. Gelegen als het is aan zeeën en rivieren.

Dit brengt ons bij het eerste gegeven dat voor het identiteitsdebat van belang is:

Nederland is van oudsher een immigratie- en doorstroomland. Nauwelijks een Nederlander die geen voorouder van elders heeft. Denk alleen al aan “de Batavieren die bij Lobith ons land binnengekomen zijn”.

Dit wil ik graag illustreren met een anekdote: in 2000 was er in Vlaardingen een grafveld gevonden dat rond het jaar 1000 in gebruik was. DNA bleek bewaard en mannen die al generaties in Vlaardingen woonden, werden uitgenodigd om aan het DNA-onderzoek deel te nemen. Er was maar één match, met een tandarts. Het voorbeeld laat zien hoeveel migratie hier van oudsher geweest is.

En nog iets: Nederland is lang versplinterd gebleven. De zeven provinciën bleven tot 1795 soevereine regio's. In zekere zin zien we tot op de dag van vandaag een strijd tussen het economische centrum, vanouds Holland, nu de Randstad, dat sterk op handel en groei gericht is en de omringende provincies waarin het leven zich in een ander tempo voltrekt. Misschien wel de moderne variant op het aloude spanningsveld tussen boer en jager, boer en koopman.

Heel lang was de eigen regio, de eigen woonplaats, het primaire oriëntatiepunt van mensen. Ter illustratie: ondanks het feit dat Holland en Utrecht tijdens de Opstand nauw gingen samenwerken, bleef het aloude antagonisme in tact. In 1583 stapte Holland over op de Gregoriaanse tijdrekening. Utrecht bleef tot 1700 trouw aan de Juliaanse, waardoor Utrecht 12 dagen achterliep in de dagtekening. De provincies hielden ook lang vast aan hun eigen rechtsregels en hun eigen stelsel van maten en gewichten. Het was natuurlijk onhandig, maar dat was geen reden voor aanpassing. Eigenheid en/of aanpassing: het is een discussie die ook in de Europese Unie gevoerd wordt.

In Nederland zelf bestaan tot op de dag van vandaag verschillende culturele identiteiten die ook door de mensen zelf als onderscheidend beleefd worden. Een Amsterdammer is geen Fries, Drent of Limburger... Koningin Maxima heeft gelijk: dé Nederlander bestaat niet. De diversiteit heeft oude wortels. Het begrip Nederlander kreeg maar heel geleidelijk contour en inhoud. Een collectieve identiteit beleven we vooral in het buitenland en in het contact met buitenlanders. De meeste saamhorigheid wordt vertoond bij rampen, de koninklijke familie, nationale feest- en herdenkingsdagen, sponsoringsacties en sportwedstrijden waarin Nederlanders uitblinken. Dan voelen we ons een natie, oranje.

Het is tijd om het geheel en de delen, de eigen diversiteit onder ogen te zien. Het is een diversiteit die uit de Nederlandse en Europese geschiedenis zelf voortkomt. De instroom van mensen uit de voormalige koloniën, de stroom van arbeidsmigranten uit Zuid- en Oost-Europa en uit Afrika en Azië en de recente vluchtelingenstroom, zij maken onomstotelijk duidelijk dat het blanke Nederland niet meer bestaat. De bevolkingssamenstelling is ingrijpend veranderd: bijna 1 op de 4 Nederlanders is van naoorlogse buitenlandse herkomst, zowel westers als niet-westers.

En toch zijn we er nog niet aan gewend. Zo sterk is het oude blanke beeld van Nederland. In deze context krijgt de volgende uitroep van Halbe Zijlstra (in 2016) betekenis: *als we zwarte piet afschaffen, is er niets meer dat nog hetzelfde is*. Hier spreekt een man zijn verdriet uit over het verlies van iets dat hem dierbaar is. Daar wil ik niet lacherig over doen. Ik geloof dat hij hier een gevoel uitdrukt dat bij menig Nederlander leeft.

De samenleving is in rap tempo veranderd: de bevolking is bijna verdubbeld tussen 1945 en nu. De horizon is veranderd, de steden en dorpen zijn geëxplodeerd. En gevoegd bij al die andere veranderingen die de samenleving vanaf 1945 heeft doorgemaakt is dat een mega-proces geweest dat lang niet iedereen kan bijbenen. De informatieoverdracht is zoveel sneller geworden. En onpersoonlijker. Niet alleen mensen verslikken zich erin, ook bedrijven en instanties. Hoe vaak schort het niet aan communicatie? Hoe vaak gaat het niet ergens fout? En waar vinden we dan gehoor? Het zijn pijnpunten. We worden geconfronteerd met een wereld die zoveel groter is dan wijzelf zijn. En met mechanismen die wij niet meer beheersen en waar we geen zeggenschap over lijken te hebben.

Het besef dat de wereld in een stroomversnelling is gekomen, en dat het oude vertrouwde aan het kantelen is, begint nu echt tot mensen door te dringen. Er is een collectief gevoel van vervreemding en rouw. Want wat zijn nog oriëntatiepunten, wat zijn nog waarden die wij collectief delen?

Voor het beantwoorden van deze vragen wil ik het liefst naar het eigen, Nederlandse aandeel kijken. Niet wijzen naar nieuwkomers of vijandbeelden, maar onderzoeken: wat hebben wij ten aanzien van ons eigen identiteitsbesef, onze cultuur, gedaan of nagelaten?

Om te beginnen vanuit de vraag: waarom verbaast het ons dat hier nu zoveel buitenlanders wonen? Wij bevoeren toch al in de 17^e eeuw, onze Gouden Eeuw, de grote zeeën? Hoeveel Nederlanders zijn er in de 19^e en 20^e eeuw niet geëmigreerd naar Amerika, Australië en Zuid-Afrika? Alleen al tussen 1945 en 1967 gingen 700.000 Nederlanders naar vooral Canada, Australië en de Verenigde Staten. Waarom hebben wij het recht om ons tot in de verste uithoeken van de wereld te vestigen, en waarom vinden we niet even vanzelfsprekend dat de bewoners van die verre streken nu naar Nederland komen? Vooral als zij uit onze (voormalige) koloniën komen?

Ik hoor blanke Nederlanders zeggen: wat heb ik daarmee te maken? Ik ben niet verantwoordelijk voor kolonisatie en slavernij... Ik kan daarop alleen maar zeggen: 'wij' zitten aan de goede kant van de streep, ervaren vooral positieve gevolgen van dien, terwijl de ooit onderworpen mensen nog steeds de gevolgen ervaren van de inbreuk die wij destijds op hun samenleving gemaakt hebben. Menig gekleurde Nederlander ontsnapt niet aan alledaags racisme.

Op die negatieve kant van de vaderlandse geschiedenis spreken zij ons nu aan. Het zwartepietdebat is daar een voorbeeld van. Met zwarte piet hebben gekleurde mensen een ingang gevonden om hun pijn over racisme zo uit te drukken dat het Nederlanders raakt.

Want waarom kenden Nederlanders geen natuurlijk respect voor inheemse volkeren? En waarom valt het Nederlanders moeilijk om nieuwkomers eigen ruimte te laten? In de aanloop naar de Amerikaanse presidentsverkiezingen van 2016 liet Eelco Bosch van Rosenthal een inburgeringsceremonie in Californië zien: 7000 nieuwkomers kregen het burgerschap met de woorden dat zij hun eigen familie in het buitenland, hun taal, achtergrond en cultuur niet hoefden te vergeten. Van hun werd alleen gevraagd om Amerika groot te maken.

Dat is een mooie spiegel voor ons. Nu vragen wij vooral van laagopgeleide nieuwkomers om zich aan onze cultuur aan te passen en hun eigen cultuur op te geven. Zij moeten binnen onze regels hun talenten zien in te brengen. Het liefst hun schoonmaak-talenten. Dat is veelgevraagd. En hoe is het met Nederlandse expats in het buitenland? Ik heb één keer zo'n feestje in Milaan mogen meemaken en was verbijsterd over het culturele sentiment dat ik daar aantrof. Alles wat Nederlands was, werd gecultiveerd: oranjebitter, jenever, bitterballen, haring, kaas en noem maar op. Het ging hier om hoogopgeleide, goedverdienende Nederlanders. Waar komt die behoefte aan nationale profilering vandaan?

Wat botst er in ons in dat wij andere mensen niet gunnen wat wij voor onszelf normaal en vanzelfsprekend vinden?

En dat brengt mij bij een volgend hoofdstuk: hoe werden nieuwkomers vroeger ontvangen? Hoe verliep hun inburgering in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd? Waren er breuklijnen? Misschien is hier een spiegel te vinden die ons helpt in onze oriëntatie op de identiteitsbeleving.

I - Integratie en breuklijnen in het verleden

Zoals gezegd: Nederland is altijd een immigratieland geweest. Op de knooppunten van water- en landwegen vestigden zich nieuwkomers uit omringende landen in hun *pursuit of happiness*. In de strijd met het water leerden mensen samenwerken. Hieruit is het poldermodel gegroeid.

Maar de Lage Landen kenden niet alleen samenwerking: vanouds was hier clanstrijd en machtsstrijd in overvloed. Vorstenhuizen en rivaliserende adellijke families die elkaar de macht betwisten. De ruggengraat van de samenleving vormden de buurten in steden en dorpen, organisch gegroeid uit oude woonkernen. Deze mensen moesten nauw samenwerken. Er was geen overheid die ook maar iets voor hun regelde. Dat betekende dat zij samen paraat moesten staan om rampen - denk aan brand, overstroming, ziekten en oorlog - te overleven en zorgvuldig met de leefomgeving om te gaan. Daaruit zijn samenlevingsregels gegroeid die ook in de steden lang hebben stand gehouden en in tal van buurschappen nog steeds van kracht zijn.

- Woonkernen en buurten

De buurten droegen de samenleving. In de middeleeuwen woonden arm en rijk door elkaar. In Utrecht woonden armen op het erf van rijken: in hun kelders en tuinen. En in de stegen tussen de grote huizen. Arm en rijk ontmoetten elkaar rond de eigen woning, op straat, in de kerk, in de werkplaats en bij tal van feesten. Er was geen anonimiteit, mensen kenden elkaar, vaak van jongs af aan. Voortdurend kwamen zij elkaar tegen. En dat zorgde voor een natuurlijke verbinding en wederzijdse betrokkenheid. De informele armenzorg moet in Utrecht groot

geweest zijn: uit de Middeleeuwen is maar één hongeroproer bekend, en wel in 1522, toen graanhandelaren zich schuldig maakten aan prijsopdrijving.

De buurt was een collectief dat boven individuele belangen uitsteeg en het algemeen welzijn in het vizier had.

Nieuwkomers werden in deze manier van leven geïntroduceerd. De structuur van de buurtsamenleving dateert al uit de vóór-christelijke tijd. In een oude stad als Utrecht was het gebruikelijk dat een nieuwkomer in een buurtbijeenkomst geïntroduceerd werd in de samenlevingsregels. Hem werd verteld wat hij zich aan te houden had: de openbare ruimte moest schoon, heel en veilig zijn. Dit was een gezamenlijke verantwoordelijkheid. In middeleeuws Utrecht betekende dit dat de buurt samen verantwoordelijk was voor het water, de werven, trappen en straten. Buren namen afscheid van de stervenden en hielpen de doden begraven. Het sterfhuis drukte zijn dankbaarheid uit door een gift aan de buurtpot. Buurvrouwen assisteerden bij de bevalling en de kraam. Zo nodig werden kinderen opgevangen. En ruzies onderling beslecht. Er werd veel gefeest: de buurt at één à twee keer per jaar samen. Zij organiseerde - zeker in de katholieke tijd, tot ca. 1580 - talloze buurtfeesten voor jong en oud. En mocht een ruzie toch uit de hand lopen, dan waren er verzoeningsrituelen: de vechtersbazen moesten een boete betalen en hun ruzie afdrinken. Wie zich niet aan de regels hield, betaalde per overtreding of nalatigheid een kleine boete. Zo werd de buurtpot gespekt.

Waren de regels voorgelezen, dan betuigde de nieuwkomer zijn instemming door de buurthoorn die met bier gevuld was uit te drinken. Hij was nu volwaardig buur. En kon functies in de buurtorganisatie bekleden. Eenmaal buur werd er geen onderscheid meer gemaakt naar inheems of uitheems. Een inclusief, divers 'wij' heeft hier altijd bestaan. Migratie was een vertrouwd verschijnsel.

De dagelijkse taken zorgden voor tal van ontmoetingsmomenten. Steeds weer konden en moesten mensen elkaar de hand reiken. Men was samen verantwoordelijk voor het stukje straat en erf dat men deelde. En zo werd de buurt deel van de eigen identiteit.

Maar er kwamen kinken in de kabel: met de Reformatie en Opstand - rond 1580 - veranderde de politieke, kerkelijke en sociale organisatie van Nederland.

Splijtzwammen

1 - Machtsstrijd: facties en clans strijden met elkaar

Het buurtleven gaf structuur aan de samenleving. Factiestrijd ontworchtte die. Tussen deze twee uitersten bewoog zich het dagelijks leven in de middeleeuwen. De samenlevingsregels boden een grondstructuur. Maar dat laat onverlet dat er altijd strijd was, om grond, goederen en macht. Vanouds de strijd tussen jagers en boeren, en vervolgens tussen boeren en kooplieden en rivaliserende clans, bestaande uit edellieden en burgers. In Nederland zijn wij deze geweldsuitbarstingen de hoekse en kabeljauwse twisten gaan noemen. De groepen waren nooit homogeen of onveranderlijk, maar in een stad als Utrecht was er iedere 15 tot 25 jaar wel een machtsstrijd die soms heftige vormen aannam. Als verplicht lid van de burgerwacht ervoeren de burgers de voor- en nadelen van deze strijd aan den lijve.

2 - De opkomst van het kapitalisme

In de Lage Landen kwam het kapitalisme al vroeg tot ontwikkeling. Kapitalisme gedefinieerd als het streven naar winst op basis van marktwerking. Ook in een stad als Utrecht zien we hoe koopmansfamilies steeds rijker worden. Veel stadskastelen aan de Oudegracht zijn in de 13^e en 14^e eeuw gebouwd. De economisch-politieke allianties tussen grote families getuigen van clan-vorming. De middeleeuwse geschiedenis van Utrecht wordt getekend door hun onderlinge machtsstrijd. In hun optreden werden zij gematigd door de geschreven en ongeschreven sociale regels van rechtspraak, kerk en buurtleven. Deze verzoeningsmechanismen hebben lang gewerkt. Maar de druk werd steeds groter. De internationale politiek deed zich ook in een stad als Utrecht gelden. De machtsstrijd met Holland speelde al in de 13^e eeuw. Als het zo uitkwam, werd er met de vijand geheuld. Dat legde de betrokken partijen geen windeieren. De lasten van de oorlog werden door de gewone mensen, burgers en boeren, gedragen.

3 - Reformatie en Opstand

Aan deze breuken in de Nederlandse geschiedenis gaat een intense voorgeschiedenis vooraf die alles te maken heeft met politieke verharding: Karel V en Filips II zagen zichzelf als door God aangestelde vorsten. Op grond van deze aanspraak trokken zij die facetten van de rechtspraak naar zich toe die volgens hen tot de jurisdictie van de goddelijke majesteit behoorden. Ketterij maakte hier deel van uit. Beide vorsten traden streng op tegen mensen die kritisch waren ten aanzien van de katholieke leer en gebruiken. Hun tegenstanders richtten hun speerpunten op de religiepolitiek van het overheidsoptreden in kerkelijke en religieuze zaken. Zo werd religie een politiek strijdpunt.

Veel gereformeerde leiders in de Nederlanden hoorden tot hoekse families: prominent zijn Hendrik van Brederode alias de Grote Geus en Lumey van der Marck. Willem van Oranje en zijn broers sloten zich om persoonlijke en machtspolitieke redenen bij de strijd aan. Hun Lutherse achtergrond en Willems vorstelijke status zullen hierin een rol gespeeld hebben. In die zin is de Opstand, in onze schoolboekjes de Tachtigjarige Oorlog genoemd, een voortzetting van de factiestrijd die hier al eeuwenlang gevoerd werd.

Het optreden van Willem van Oranje te Utrecht laat zien dat hij een groter aandeel had in de orkestratie van de Opstand dan de geschiedschrijving vermeldt. Vanaf 1559 was hij hier stadhouder. Hij had geestverwanten in het stadsbestuur, het Hof van Utrecht, ridderschap en geestelijkheid. De bevelhebber van Vredenburg was zijn voormalige hofmeester. Toen de golf van hagenpreken en beeldenstormen Utrecht in augustus 1566 bereikte, hadden beeldenbrekers - zij kwamen veelal van buiten de stad - in Utrecht vrij spel: de verantwoordelijke bestuurders waren of afwezig of zij steunden Oranje. Hij had bovendien de bevelhebber van Vredenburg opdracht gegeven om zich afzijdig te houden. In dit bestuurlijke vacuüm ontbrak het de burgers aan slagvaardigheid. Na deze ingrijpende gebeurtenissen deed Willem van Oranje vergeefse pogingen om zijn mede-samenzweerder Hendrik van Brederode als plaatsvervangend stadhouder aan te stellen. Eenmaal in Utrecht logeerde Oranje bij Jan van Renesse, een ondertekenaar van het Smeekschrift. Op de heenreis had hij Brederode nog bezocht en hem drie kanonnen geschonken. Brederode ondernam begin 1567 een coup poging tegen de regering van Filips II.

Kort daarna kwam Alva met een leger van 10.000 man naar de Lage Landen. Hij pakte politieke en religieuze tegenstanders hard aan. 1100 mensen kregen de doodstraf en 9000 mensen werden bij verstek veroordeeld. Inmiddels waren zo'n 150.000 mensen gevlucht. Onder hen Oranje en Brederode en de 148 mensen die voor de brede gang van zaken in Utrecht, zowel religie als coup, door de Raad van Beroerten bij verstek veroordeeld waren.

Alva's vuist zorgde voor onvrede, ook onder katholieken. In Utrecht waren veel soldaten ingekwartierd bij burgers. Dit gaf overlast. En zo ontstond er - onder leiding van burgerhoplieden - een brede beweging die het leger de stad uit wilde hebben. De Pacificatie van Gent (1576) baande de weg voor het beleg van Vredenburg en vervolgens de herbenoeming van Willem van Oranje tot stadhouder. In het stadsbestuur dat hij eind 1577 benoemde, vormden sympathisanten van de nieuwe religie de meerderheid. Binnen deze machtsverhoudingen had de Religievrede, in 1578 afgekondigd, geen kans van slagen. In de Unie van Utrecht (1579) was de vrijheid van gereformeerden wel geregeld en die van katholieken niet. Pogingen om in deze leemte te voorzien, de Contra-Unie, werden krachtig de kop ingedrukt. Het 'Verraad van Rennenberg', de Groningse stadhouder die zich in 1580 - onder druk van religieuze en politieke machtsverhoudingen in de stad Groningen - toch weer aansloot bij de koning, was aanleiding om in de opstandige gewesten de katholieke eredienst te verbieden. De oorlog legitimeerde dit besluit: katholieken werden gezien als potentiële landverraders.

Dit verbod was niet in overeenstemming met de getalsverhoudingen. Utrecht telde op dat moment 488 lidmaten. Daarnaast waren er de aanhangers van de vrijzinnige predikant Hubert Duifhuis, waarvan minstens 82 leden zich rond 1587 als lidmaat lieten inschrijven. En waren er zo'n 100 doopsgezinden. In Utrecht woonden toen naar schatting 25.000 mensen, waarvan er 700 uitgesproken hervormingsgezind waren. Ook als we de raadselachtige liefhebbers genereus meerekenen (2100) en hun kinderen - twee per volwassene - (4200), dan gaat het om hooguit 16% van de bevolking. De Reformatie was een stedelijke aangelegenheid. Landelijk gezien gaat het om hooguit 10 procent. Zoveel is duidelijk: op het moment dat de katholieke eredienst verboden werd, was de gereformeerde kerk nog een minderheidskerk.

Protestantisering

De protestantisering is sprongsgewijs gegaan. Voor menig katholiek kostwinner was de voortdurende uitsluiting reden om protestant te worden. Steeds weer als de calvinistische hegemonie bevestigd was - in 1617 bij de afdanking van de waardgelders, in 1618 door de Synode van Dordt en in 1648 door de Vrede van Munster - zien we een toename van het aantal gereformeerden. Vooral die mensen zetten deze stap die daar politiek, economisch en sociaal voordeel van verwachtten.

De calvinisten raakten overigens al snel onderling verdeeld: nu eens waren de liberalen aan de macht, de latere remonstranten, dan weer de orthodoxen, de latere contraremonstranten, veelal prinsgezind. In menig stad werd de vroedschap een gesloten circuit, waarin regenten voor het leven zitting hadden. Overleed een regent, dan kozen de zittende leden een opvolger. In Utrecht werd dit stelsel in 1618 ingevoerd.

4 - Het tweederangs burgerschap van katholieken

Een radicale omwenteling

Katholieken stonden schaakmat na het verbod op de katholieke eredienst in 1580. Hun verbijstering moet groot geweest zijn, als we bedenken hoe verknocht zij aan hun kerk waren, waar zingevingssrituelen en maatschappelijke tradities samenkwamen. Die kerk was door de gemeenschap gefinancierd, gebouwd en ingericht. Nu moest alle katholieke symboliek worden weggehaald. De kerken werden ingericht voor de protestantse eredienst. De katholieke leer werd als dwaalweg afgedaan.

Eerste- en tweederangsburgers

Politieke macht was, waar mogelijk, voorbehouden aan gereformeerden. Die hadden daarmee de wetgeving, de rechtspraak en het openbaar bestuur in handen. Katholieken, doopsgezinden en Lutheranen waren *de facto* tweederangsburgers geworden. Zij hadden gewetensvrijheid, wat betekende dat zij in huiselijke kring mochten geloven wat zij wilden, zonder dat er godsdienstvrijheid was: andersgelovigen mochten niet samenkomen voor religieuze doeleinden. De katholieke kerk was ontbonden. Priesters mochten niet meer aan zielzorg doen. Menig geestelijke was verbannen of gevlucht. In Utrecht was de situatie voor katholieken in zoverre gunstig dat niet de hele infrastructuur opgeheven was: de kapittels en nonnenkloosters bleven bestaan. Zij vormden de basis voor de nu ondergrondse kerk. Missen werden gevierd in kloosters, gasthuizen en privéhuizen. Toch was er niet voor alle katholieken plek of zielzorg. Ook kon niet iedereen zich in de nieuwe ontwikkelingen vinden. Door de kerkelijke aardverschuiving vielen mensen buiten het systeem. De ontkerkelijking kwam op gang.

Hier speelde zich een machtsstrijd van ongekeerde omvang af. De grootste groep andersgelovigen, de katholieken, stond machteloos, omdat het alternatief: herstel van het Spaanse gezag de meeste katholieken niet aantrok.

Geweldloos verzet

Ondanks het verbod op de katholieke eredienst hebben katholieken er alles aan gedaan om hun kerk ondergronds in stand te houden. Zij moesten van nul af aan beginnen: hun kerken en kerkgoederen waren geconfisqueerd; geestelijken werden verbannen. Gelovigen mochten niet samenkomen, maar deden dit toch in woningen. De repressie was groot, zeker in de eerste decennia. Waar katholieken getalsmatig sterk bleven, ontstond de praktijk dat zij gedooggeld betaalden voor hun religieuze samenkomsten. Maar het gevaar van een inval bleef aanwezig. En dan moesten er weer hoge boetes betaald worden. Gewetensvrijheid was een relatief begrip in de Republiek. Want hoe vrij ben je in geweten, als je in de praktijk de essentie van je religieuze geloof, de liturgie, niet samen mag vieren? En als je geen politieke rechten hebt?

Volgens Jo Spaans, een protestantse Nederlandse historica die veel onderzoek gedaan heeft naar de situatie van katholieken in de Republiek, was de politieke, sociale en kerkelijke onderdrukking van katholieken hier sterker dan waar ook in Europa.

De repressie heeft diepe sporen nagelaten in het katholieke bewustzijn: zij gingen de schuldvraag internaliseren. Formeel zijn de religies in 1796 gelijk gesteld. In de grondwet werd dit in 1848 opgenomen. Maar katholieken kwamen maar aarzelend in beweging. Zij waren sterk gericht op het behoud en de opbouw van de eigen kerk, als een vorm van geweldloos verzet. Door schade en schande wijs geworden hadden zij geleerd om de kat uit de boom te kijken. En niet ten onrechte. De weerstand onder protestanten tegen katholieke gelijkberechtiging was groot: toen in 1853 de katholieke kerk weer in zijn institutionele rechten hersteld dreigde te worden werden er grote handtekeningenacties op touw gezet om dit te verhinderen. Pas in de jaren 1870 durfden katholieken hun plek in de openbare ruimte in te nemen en zich op het politieke toneel manifesteren.

Zo werkt repressie en negatieve beeldvorming dus: mensen gaan zich indekken.

De triomfantelijke neogotische kerken laten zien hoezeer katholieken onder de onderdrukking geleden hadden. In de publieke ruimte werd weer zichtbaar wat voor een grote gemeenschap de katholieken nog steeds vormden. De protestantse regenten en waren niet voor niets

eeuwenlang bang geweest voor het herstel van de katholieke kerk. Dat had wel eens een heel andere machtsverhouding kunnen opleveren... De oude kerk bleek nog steeds aantrekkelijk. Door de geloofsinhoud en de rituelen die de mens op zijn levensweg begeleiden.

5 - De oligarchie oftewel het huwelijk van kapitalisme en protestantisme in de Republiek

De nieuwe machthebbers, veelal van burgerlijke komaf, gebruikten hun positie om zichzelf lucratieve ambten en functies toe te delen. Een greep in overheids- of armenkassen kwam regelmatig voor. In Utrecht was de ouderling Adriaen van Meerlandt in 1580 en 1581 tevens eerste kameraar (wethouder van financiën). Hij verduisterde 9.738 gulden. Ter vergelijking: een meester-ambachtsman verdiende destijds zo'n 150 gulden per jaar en een opperman 90 gulden. Menig kopstuk van het eerste uur kon al binnen enkele jaren een heerlijkheid kopen. Volgens de Utrechtse genealoog en burgemeester Cornelis Booth (1605-1678) lukte dit François van Sneek 'vanwege zijn grote zuinigheid'. *Nouveaux riches* en andere prominenten verdoezelden smetten in hun stamboom. Booth deed dit ook in zijn eigen genealogie.

Het najagen van eigenbelang nam een hoge vlucht in de Republiek. De gemeenschap, het gemeenschappelijk welzijn was geen rem meer, want er was geen homogene gemeenschap meer die door een gemeenschappelijke religieuze of historische overtuiging bijeen gehouden werd. Er was een gemeenschappelijke vijand, Spanje, en intern heerste er verdeeldheid: de gereformeerden hadden het monopolie op macht, terwijl de samenleving multireligieus was geworden met grote groepen calvinisten, katholieken, remonstranten en doopsgezinden. Calvinisten en soms ook remonstranten waren de bevoorrechte burgers, de overige gezindten werden gedoogd en hadden nauwelijks politieke rechten. Het leidde tot misstanden: corruptie, graaien uit overheidskassen en armenfondsen en bestuurders die elkaar baantjes toespeelden. Het ontbrak aan een centraal orgaan dat de tegenstellingen overvleugelde en verenigde. En aan een instantie dat de regenten controleerde en tegenwicht bood.

'Eigen groep eerst' is een kenmerk van de gereformeerde Republiek. In het dagelijks leven werd deze realiteit zoveel mogelijk genegeerd. Maar onderhuids moeten de arbitraire grenzen wel degelijk pijn gedaan hebben. Want waarom strekte het dagelijkse contact zich niet uit tot het stadhuis? Wat doet het met mensen als zij - door bloedbroeders - tot tweederangsburgers worden gemaakt? Wat doet het met mensen als zij zich superieur wanen? Hoe dan ook heeft deze machtsverhouding bijna drie eeuwen stand gehouden. Het heeft tot breuklijnen geleid die tot op de dag van vandaag doorwerken.

6 - Paradigmawisseling

Met de introductie van het protestantisme kwam er een nieuwe moraal. Alleen het geloof redt. Het concept van de meewerkende genade, zoals Jezus die geformuleerd heeft in Matth. 25 met betrekking tot de werken van barmhartigheid, is overboord gezet. Dat de mens door zijn levenshouding en goede werken actief kon bijdragen aan zijn heil werd als godslasterlijk gepresenteerd. In de praktijk werd armenzorg minder vanzelfsprekend. En ook het concept van rentmeesterschap boette aan betekenis in. Rijkdom werd als een teken van goddelijke uitverkiezing gezien. Voor menig kapitalist en regent werkte deze overtuiging als een vrijbrief. De paradigmawisseling ging ten koste van het gemeenschapsgevoel.

De paradigmawisseling van gemeenschap naar individu was al langer in voorbereiding. Het vroegkapitalisme en het streven van vorsten naar meer macht vroegen om een nieuwe ideologie. In de omslag naar de houding jegens de armen speelden humanisten speelden. Rond 1525 keerden Vives en Erasmus zich tegen bedelarij. Bedelaars moesten werken. Dat er structurele oorzaken voor armoede waren, gebonden aan natuurlijke fenomenen als misoogst,

oorlog en malaise, werd genegeerd. In de samenleving zien we de houding jegens armen verharder. Heel geleidelijk ontstond bij de elite een houding van ‘eigen schuld - dikke bult’. In het kielzog van humanisten en kerkhervormers ontwikkelde Coornhert het stelsel van tucht- en werkhuizen. In katholieke en doopsgezinde kring en later onder bevindelijke protestanten bleef men op grote schaal de praktijk van zorg voor onfortuinlijke broeders en zusters trouw.

7 - Ontwrichting van het buurtleven in de Republiek

Na 1580 werd het buurtleven aan banden gelegd. De feesten uit de katholieke tijd werden als snel verboden. Denk aan St. Maarten en Vastenavond. Het calvinistische stadsbestuur dat op smalle basis beruhte was bang voor protestacties van onderop en stond geen vrije keuze van buurtbestuurders toe. In rijkere buurten werden arme burens van buurschap uitgesloten. Ook werden de buurmaaltijden beperkt: alleen met toestemming van het stadsbestuur mochten zij nog maar eens in de drie jaar plaats vinden. De begrafenisgift werd zwaar belast. Rijk en arm bleven elkaar op straat en erf ontmoeten, maar de ontmoetingen in rituele sfeer raakten beperkt.

Opvallend genoeg werd er in de Gouden Eeuw onder goeude burens geen onderscheid naar geloof gemaakt: rijke katholieken, calvinisten, remonstranten, lutheranen en doopsgezinden zaten met elkaar aan de buurmaaltijd. Ook waren er voor vermogende nieuwkomers uit het buitenland geen barrières om functies in de buurtorganisatie te vervullen. Het stadhuis bleef evenwel voor niet-calvinisten gesloten.

In de 19e en 20e eeuw verwaterde het buurtwezen. Mede omdat de gemeente steeds meer taken op zich nam. In nette buurten was het niet fatsoenlijk om op straat te zitten. De ontmanteling van het buurtleven heeft er aan bijgedragen dat het besef van saamhorigheid en van collectieve normen en waarden vervaagd is.

8 - Verharding jegens arme mensen

De harde houding jegens ‘de andere ander’ viel al vrij snel na 1580 ook ‘de arme ander’ ten deel. Al in 1598 waren de rijke Utrechtse fondsen en de diaconie niet meer in staat om een grote hongersnood het hoofd te bieden.

Rond 1625 was het weer crisis voor de Utrechtse armen. Er moest orde op zaken worden gesteld. In 1628 werd een Aalmoezenierskamer opgericht, waarin ook katholieke bestuurders zitting hadden. Zij waren in de minderheid, mochten wel geld geven, maar hadden geen stem in de besteding ervan. In 1637 bedankten zij voor die eer. Vanaf 1673 moest iedere gezindte voor de eigen armen zorgen. Wie niet tot een kerkgemeenschap behoorde, werd van stadswege (pover) bedeed. De ontkerkelijking is al snel na 1580 begonnen.

De kloof tussen arm en rijk werd in de eeuwen nadien steeds groter. Niet voor niets luidt de slogan voor de 18^e eeuw dat de rijken steeds rijker, en de armen steeds armer werden. De middenstand kon haar levenspeil niet handhaven. Het regentenregime was buitengewoon gehaat. Het was tijd voor een nieuwe maatschappelijke ordening. De slogan van de Franse revolutie ‘vrijheid, gelijkheid, broederschap’ bood de ontevreden burgerij een kader, maar voor de armen veranderde er niets.

In de 19^e eeuw, de eeuw van de industrialisatie leefde minstens 40% van de Nederlanders tot ver in de 20^e eeuw in afzichtelijke armoede. Zij hadden niet het idee dat zij recht op iets hadden. De uitbuiting, achterstelling en stigmatisering van deze Nederlanders is naar mijn

overtuiging een even zwarte bladzijde in de Nederlandse geschiedenis als de slavernij en ons koloniale verleden. Na de Tweede Wereldoorlog nam de regering haar verantwoordelijkheid. Er kwam sociale wetgeving en het maatschappelijk werk verving het oude sociale werk. Voor de allerarmsten in de sloppenwijken was dat niet per se een gunstige ontwikkeling. Zij werden als onmaatschappelijk beschouwd. En moesten heropgevoed worden. Dit gebeurde in aparte wijken en kampen. *Het pauperparadijs* van Susanna Jansen geeft een schrijnend beeld van het leven in Veenhuizen.

9 - Reflectie

Al deze slijtzwammen krijgen in het identiteitsdebat nog te weinig de plaats die zij verdienen. Er is achterstallig onderhoud aan het Nederlandse zelfbeeld. Het loopt uit de pas met ervaringen van mensen en dat leidt tot onrust.

Wat zeggen deze breuklijnen van onze tolerantie?

Nederlanders zien zichzelf graag als egalitair en tolerant en toch valt het ons moeilijk te erkennen dat er in de Republiek en het Koninkrijk tot aan de jaren 1960 scherpe politieke, religieuze en sociale scheidslijnen waren. Met de Reformatie en Opstand heeft een minderheid de macht weten te pakken ten koste van het geheel. De geuzen vormden een geradicaliseerde minderheid en hebben in de verwarde politieke verhoudingen van die dagen als ware stoottroepen de macht weten te pakken. Het leverde een stelsel op van eerste- en tweederangsburgers en een steeds grotere groep mensen die er niet toe deden. Dit patroon is tot op de dag van vandaag in onze samenleving te herkennen. Mensen van buiten - vooral mensen met een lage sociale status - herkennen deze bevinding moeiteloos.

De consequenties van de breuklijnen voor het sociale contract

Het sociale contract is gebaseerd op de afspraak dat de overheid rechtvaardige wetten maakt die de voortgang van de samenleving en het algemeen welzijn ondersteunen. Met de Opstand en Reformatie kwam dit sociale contract onder druk te staan.

De nieuwe machthebbers waren geen afspiegeling van de brede gemeenschap. Hun bestuur wordt gekenmerkt door afgeslotenheid, zelfvoldaanheid - kijk maar naar hun portretten -, zelfverrijking, onderdrukking en hypocrisie, niet alleen hier, maar ook in de koloniën. Het is een spiegel die wij niet graag zien. Zij strookt niet met ons verlichte zelfbeeld. Daarom vinden we het moeilijk om met open ogen naar de werkelijke machtsverhoudingen te kijken.

Toch is dat belangrijk, want het gaat hier om de wortels van een splijting die Nederland intern diep verdeeld heeft: de ongelijkwaardigheid en uitsluiting van burgers van de eigen loot en stam. De uitsluiting van het katholieke volksdeel heeft tot grote culturele verarming geleid in het vieren en rouwen met elkaar, in vreugde en zingeving. De verschraling van onze cultuur is een belangrijke reden waarom wij niet aan onszelf en anderen de grondwaarden van onze cultuur kunnen uitleggen. En die verschraling kan niet worden opgeheven, zolang wij niet in deze spiegel kijken.

Broederstrijd

Ik heb me wel eens afgevraagd of de broederstrijd die zich in de Republiek afspeelde tussen protestanten en katholieken en tussen protestanten onderling (liberale en conservatieve groeperingen) en het superioriteitsbesef dat protestantse regenten zich aanmatigden jegens hun eigen 'andere' en 'arme' broeders, letterlijk loten van dezelfde stam, van invloed is geweest op de harde houding jegens mensen elders die als minder ervaren werden: mensen

van een ander geloof en een ander ras. De term ‘apartheid’ is per slot van rekening van Nederlandse makelij.

Uitsluiting

Gesancioneerd door de (inter)nationale politieke verhoudingen konden de protestanten deze houding handhaven, ook na de Vrede van Munster, toen er objectief geen reden meer was om katholieken als mogelijke landverraders te beschouwen. Toch bleef de katholieke eredienst verboden en werden katholieken niet in hun politieke rechten hersteld. Integendeel: in grote steden als Amsterdam en Utrecht konden katholieken niet langer het burgerrecht winnen. Verzet was zinloos. Rijke katholieke families die generaties lang geprobeerd hadden de katholieke kerk weer op te bouwen, gooiden - gefrustreerd door de voortdurende tegenwerking - het bijltje er bij neer en vertrokken naar het buitenland. Toch bleef een groot deel van de bevolking trouw aan het oude geloof. Ook door de inzet van geestelijken. Waar een grote concentratie van katholieken was, stelde de wereldlijke overheid zich vaak pragmatisch op. Al was een vorm van machtsvertoon op cruciale momenten niet uit te sluiten: katholieke manifestatie in de openbare ruimte werd niet gedoogd. De overheid was tegen de vorming van nieuwe staties, moest instemmen met de keuze voor een priester, en liet door gedooggeld, leges en controle op functionarissen steeds weer voelen wie de touwtjes in handen had. Desondanks hield de kerk stand. Katholieken bleven een substantieel deel van de bevolking uitmaken: in de 19^e was ca. 33%, waarvan het merendeel (ernstig) verarmd was.

Vraag

Wat doet het met mensen om eeuwenlang in een machts patroon te zitten, om het even of het om de bevoorrechte bovenlaag gaat of de tweederangsburgers? Zo'n patroon trekt genetische sporen en is niet gemakkelijk af te breken. Ook daar gaan vaak generaties overheen. De moeizame emancipatie van katholieken laat zien hoezeer de onveiligheid in hun bewustzijn verankerd was.

Antipapisme

De protestantse elite heeft de macht ruim 300 jaar weten te monopoliseren. Hun onbetwiste machtspolitiek heeft de verzuiling gevoed en tot verharding geleid. Het vertoog van de verlichte protestant en de achterlijke katholiek vormde de onderbouwing van hun machtspositie. Het antipapisme was groot.

'Waar de protestantse geest heerst, stonden beschaving en ontwikkeling bovenaan. Waar Rome heerst, was verval en diepe inzinking [1923]. Wij willen de vrije gedachte, zij willen dwang [ca. 1900]. Er is een groter gevaar, dat als een geweldig onweer, als een geweldige orkaan komt opzetten, alles in zijn vaart omverwerpend, vernielend... misschien onherstelbaar. Dit gevaar is geen waandenkbeeld, dit gevaar is het Roomse gevaar [1924]. (Robert Zijp, *Geïllustreerd anti-papistisch zakboekje* (Amsterdam, 1985, p.29, 43, 45, 63; met dank aan mijn neef Timor El-Dardiry, die op basis van dit boekje op 7 september 2013 in de Volkskrant een artikel schreef, getiteld *De lessen van de 'boze paap'*).

Ik vind de vertekende beeldvorming verschrikkelijk. Maar als ik hierover vertel, is de reactie vaak: doet dit er nog toe? Wij leven toch in een ontkerkelijkte samenleving? Maar met dit vertoog is iets interessants aan de hand: luister maar naar de volgende citaten uit de eerste helft van de 20^e eeuw:

Anti-islamisme

Vervang Rome in deze citaten door islam en we stuiten op het anti-islamvertoog van Pim Fortuijn en Geert Wilders, met begrippen als achterlijk, religieuze dwang, tsunami, fokken als konijnen, etc. Opmerkelijk genoeg zijn beide heren van katholieke huize. Hun vertoog laat zien hoe diep de negatieve en overtrokken kijk op het katholicisme in hun doorgewerkt heeft. Nu plakken zij dezelfde stigmatiserende beelden op de islam en moslims. Het is interessant om te zien hoe dit soort categorische denkbeelden steeds weer geprojecteerd worden op vermeende vijanden die vaak lager op de sociale ladder staan. Inclusief 'het proletariaat' dat heropgevoed moest worden.

In de spiegel kijken

Als Nederlanders zulke verdachtmakingen aan het adres van mede-Nederlanders uiten, dan is het toch niet te veel gevraagd om hen te vragen om hierover na te denken? Waarop zijn de uitspraken gebaseerd? Wat zegt deze spiegel van henzelf? En wat denken zij ermee te bereiken? Cultuurhistorisch gezien speelt hier het patroon van 'de bal in vliegende vaart' doorgeven. Dan krijgt die nog meer lading. Het ontbreekt aan reflectie. De pijn eronder blijft onderbelicht.

En waarom vragen autochtone Nederlanders van nieuwkomers om een spiegel te incasseren die zichzelf niet in de eigen historische context willen onderzoeken? Deze vraag klemt temeer omdat Nederland het gastland is. *Noblesse oblige*.

Het vijanddenken behoeft aandacht omdat het een vermeend superioriteitsgevoel in stand houdt. Het denken in termen van superioriteit en inferioriteit is m.i. de wortel van het kwaad. Dat het Nederlandse zelfbeeld geen goed doet. Want hoe kan er op basis van zo'n overtrokken zelf- en vijandbeeld een positief, realistisch zelfbewustzijn zijn? Waar is er oog voor de concrete verhoudingen en voor de actuele interactie en dialoog? Dit vertoog zet bevolkingsgroepen tegen elkaar op: mensen worden in hokjes geduwd, waardoor zij onbereikbaar voor elkaar worden. De menselijke maat gaat verloren. Onderhuids tasten dit soort negatieve beelden ieders waardigheid en identiteitsbesef aan.

In het niet verdragen van de spiegel van de ander zijn we in zekere zin overgevoelig geworden. In Nederland luidt het adagium: 'doe maar gewoon, dan doe je gek genoeg'. En daar wordt vaak mee bedoeld: onderscheid je niet, houd je aan de norm, aan de gedragscode. Deze houding drukt ons in een keurslijf die misschien strijdt met wat in ons leeft en tot expressie wil komen.

Nieuwkomers bieden hier een spiegel: mensen van elders zijn anders, doen anders. Misschien confronteren zij ons met verlangens die diep in ons leven. Of herinneren zij ons aan aspecten uit onze eigen geschiedenis waaraan wij liever niet herinnerd willen worden. Hoe dan ook raakt hun spiegel ons en alleen dat al is een reden om die spiegel niet kapot te slaan.

Recent zijn we weer in een nieuw spiegel-project verzeild geraakt, of moet ik zeggen: verwaald? De weerzin of angst voor de islam heeft tal van raakvlakken met de weerstand tegen de katholieke religie. Het vertoog wordt beheerst door een geradicaliseerde Nederlanders en door geradicaliseerde moslims. Maar het is vooral de geradicaliseerde islam die angst inboezemt. Het gaat maar om een kleine groep en toch gaat onze focus vooral daar naar uit. Hun bestaan en onze angst 'rechtvaardigen' onze aanval op dé islam. Maar waarom begrijpen we niet dat achter deze splinter een balk in onze eigen ogen schuil gaat? Zit er ook een totalitair trekje in ons?

Waarom is 'identiteit' in Nederland nu een issue?

Als het goed is, spiegelen mensen zich aan elkaar. Zijn zij elkaar een spiegel. En dat is in Nederland niet vanzelfsprekend. De intellectuele voorhoede spiegelt graag, maar ontvangt niet graag een spiegel terug en zeker niet van iemand die zij minder acht dan zichzelf. Kijk maar naar al die praatprogramma's op tv. We zien onszelf als verdraagzaam, liberaal, gelijkwaardig, klasseloos, maar er is wel degelijk een weegschaal, bepaald door kleur, inkomen, kennis, opvattingen, etc.

Wat is dat toch in Nederland? Waarom valt het ons zo moeilijk om in een confronterende spiegel te kijken? In de politieke acties in Nederlands-Indië heeft het Nederlandse leger zich ernstig misdragen en dankzij een vasthoudende Nederlands-Zwitserse onderzoeker kunnen we een kleine 70 jaar later niet meer wegstijgen of de excessen vergoelijken. Zo gaat het voortdurend. De Nederlandse regering eist van Poetin excuses en genoegdoening voor de MH17, de daders moeten worden vervolgd - voor wat waarschijnlijk een vergissing was en geen geplande actie -, en zelf kan de Nederlandse regering geen genoegdoening geven aan de mensen in Srebrenica, Nederlands-Indië en al die andere landen waar wij de afgelopen decennia bewust bommen hebben laten neervallen... Ik merk dit niet op om het leed rond de MH17 te kleineren, maar we moeten ons wel realiseren dat hier met twee maten gemeten wordt. Dit is precies het patroon waardoor verhalen gaan botsen: in 'ons' verhaal gaat het verhaal van 'de ander' verloren. Terwijl al die realiteiten tegelijkertijd bestaan.

Waar komt de disbalans vandaan? In de godsdienst- en vrijheidsstrijd die 'Nederland' in het laatste kwart van de zestiende eeuw gekend heeft, kwamen groepen Nederlanders heftig tegenover elkaar te staan. De machtsstrijd werd gewonnen door protestanten, die hoewel sterk in de minderheid, het natuurlijke tegenwicht leken tegenover de katholieke regering van Filips II. Zij werden de 'goede', de bevoorrechte burgers die zich alle rechten voorbehielden en alle andere gezindten in hun politieke en religieuze rechten beknotten. **Sindsdien is er een strijd om het eigen gelijk.** Die machtsstrijd, later de verzuiling genoemd, is tot in de jaren 60 van de 20^e eeuw een factor van belang geweest in Nederland. Als maar die strijd om het eigen gelijk, de eigen superioriteit, niets tolerantie. **Nederland heeft evenzeer een vecht- als een poldercultuur.**

De heftige emancipatie van katholieken en gereformeerden in de 19^e en 20^e eeuw kan niet los gezien worden van het Nederlands-Hervormde superioriteitsgevoel. Ieder wilde op de eigen manier rechtschapen, vromer dan de paus zijn. Met perfectieplaatjes namen mensen elkaar de maat. De wederzijdse spiegels waren bedreigend. Want een inbreuk op het superioriteitsgevoel voelt als een nederlaag.

Deze houding speelt Nederland nog steeds parten in de omgang met nieuwkomers. Om in open communicatie te staan is gelijkwaardigheid nodig. Het durven herkennen van de spiegel van de ander en er zelfs hartelijk om kunnen lachen is belangrijk om gestolde communicatie vlot te trekken. Spiegels geven en spiegels ontvangen veronderstelt een natuurlijk zelfbewustzijn.

Is er nog wel zo'n gemeenschappelijk oriëntatiepunt? We spreken van de joods-christelijke wortels van de Westerse cultuur. Maar wie weet nog wat joods-christelijke waarden zijn? Kennis van religie smelt op dit moment sneller dan het poolijs en ook de kennis van de vaderlandse geschiedenis holt achteruit. Als ik jonge mensen - van onder de veertig - rondleid, ga ik ervan uit dat zelfs de geringste basiskennis ontbreekt. Ik word daar zelden in

teleurgesteld. Geschiedenis zou weer een verplicht eindexamenvak in het voortgezet onderwijs moeten worden. Alleen door kennis kunnen verdieping en inzicht groeien.

De huidige onvrede

De laatste 30 jaar tekent zich onmiskenbaar een tweedeling af: de rijken zijn rijker geworden en de armen armer. En inmiddels lijkt de welvaartsspiraal gestagneerd. Menigeen voelt de gevolgen ervan aan den lijve: door de bezuinigingen, de besparingen op de sociale zekerheid, te hoge huren, de toegenomen zorgdruk en noem maar op. Uitkeringen zijn al lang geen recht meer. De tegenprestatie kan vernederende vormen aannemen. Voor wie een armoedeval doormaakt, is het leven een kennismaking met een harde en rauwe wereld.

Er komt veel af op mensen rond of onder modaal dat hun draagkracht te boven gaat. De vaste lasten zijn ongekend hoog en de scharrelruimte is door alle regels en controles steeds meer ingeperkt. De strenge regelgeving is ingegeven door wantrouwen. Dat moeilijk te doorbreken is: door de automatisering is persoonlijk contact met instanties steeds minder vanzelfsprekend. Zie hier de dilemma's van menig mens: je bent van goede wil en stuit voortdurend op muren. De spiraal van wantrouwen dient doorbroken te worden.

Liever van ontevreden burgers spreek ik dan ook van overbelaste burgers. Mensen willen geen referenda, zij willen gehoord worden en invloed krijgen op het proces. Herstel van de menselijke maat is broodnodig.

Kansarmen nu

Heel wat mensen die nu tot de onderklasse behoren, komen uit families die al generaties lang tot de onderklasse behoren. De huidige onderklasse omvat zowel autochtone als allochtone Nederlanders. Die qua leefomstandigheden meer gemeen hebben dan in het huidige debat doorklinkt. De werkloosheid en schuldenlast zijn in deze kringen hoog. Een gevoel van 'er niet toe doen' is in hun genen opgeslagen. Hun onvrede is een teken hoezeer zij verlangen naar herstel van waardigheid. Ook al vindt menig mens aan de andere kant van de streep dat ze niet moeten zeuren: uitkeringsgerechtigden en minima hebben immers hun natje en droogje en een dak boven het hoofd. Dit oordeel gaat eraan voorbij dat er al vanaf 1982 bezuinigd is op uitkeringen en collectieve voorzieningen. En los daarvan: is de sociale zekerheid niet als excuus gebruikt om het gesprek met uitkeringsontvangers te staken? Pas in 1992-1993 kwam er een parlementaire enquête naar wat het sociale stelsel in de praktijk bewerkstelligde. Decennia lang had iedereen weggekeken. Dit is het verraad van de politiek in het algemeen en van de sociaaldemocratie in het bijzonder. Inmiddels leeft weer 20 procent van de Nederlanders in armoede en kampt menig Nederlander met schulden die mede een gevolg zijn van het zorgverzekeringsstelsel, de huurmaximalisatie en het incassosysteem. Nog steeds kijkt de landelijke politiek onvoldoende naar de structurele oorzaken van onvrede onder burgers. Zij sluit zich daarvoor af. Alle analyses ten spijt, die onveranderlijk luiden dat 'Den Haag' geen voeling meer heeft met de bevolking.

Het wegwuiven voldoet niet meer. De stembusuitslagen in het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten maken dat onmiskenbaar duidelijk.

Het neoliberalisme met zijn markt- en winstgerichtheid gaat ten koste van mensen. En de mensen die aan de verliezende kant staan, eisen nu hun plek op. De stembusuitslagen laten zien hoe cyclisch de geschiedenis is: de oude tegenstelling tussen de handelssteden en het platteland is nog steeds actief. Waarbij de stedeling als progressief te boek staat en de boer als

conservatief. Hillary Clinton noemde deze groep de *deplorables*, stakkers... In Nederland staan zij te boek als *losers*. Met deze stakkers is Hillary het gesprek niet aangegaan.

Dit soort beeldvorming is buitengewoon kwetsend. En nog meer het mensbeeld dat erachter schuil gaat: de hoop van de natie versus het afvalputje.

Vroeger leerden we: “woorden doen geen pijn”, maar negatieve benamingen doen waanzinnig veel pijn. Als een weerhaak zetten zij zich vast in het bewustzijn van mensen. Elke keer als mensen in elkaar krimpen omdat zij in een hoek gezet worden waar zij zich niet thuis voelen, getuigt die kramp van een fysieke afweerreactie die het hele wezen doordringt. **Maar nu komt die kramp naar buiten.** De benaming *deplorable* werd een geuzennaam en was de lont die het vergeten Amerika nodig had om in actie te komen. We zijn nu getuige van een kanteling. De veelkleurige stakkers eisen waardigheid. En we doen er goed aan om naar hun te luisteren. Bij de motieven van hun leiders zijn vraagtekens te zetten, maar de wrok die onder mensen leeft, dient serieus te worden genomen. Hun boosheid en actiebereidheid laten zien hoe zij zich in de kou voelen staan. Negeren is ook een vorm van geweld, een manifestatie van macht.

De vraag is nu aan eenieder van ons: wordt het de dialoog met alle emoties van dien met als doel samen een uitweg te vinden uit de dilemma's die levensgroot aanwezig zijn? Met andere woorden: wordt het een proces van waarheidsvinding of wordt het een machtsstrijd? De visie voor de wereld kan leidraad voor het gesprek zijn. Veel mensen zijn bereid grote offers te brengen als die hun kinderen ten goede komen. Maar dan moet de pijn eerlijker verdeeld worden dan nu het geval is: ook bedrijven en superrijken zullen hun aandeel moeten betalen. Hoe dan ook zullen de uitkomsten van dit proces belangrijke consequenties hebben voor de inrichting van de samenleving.

Slotconclusie

Als een nieuwe gast aanschuift, verandert het gesprek. Deze vuistregel geldt ook voor de culturele identiteit als de bevolkingssamenstelling verandert. Er is altijd uitwisseling en beïnvloeding. Als het ontvangende land hieraan paal en perk wil stellen, dan zal het de nieuwkomer expliciet duidelijk moeten maken wat hier de regels zijn. En dit geldt des te meer als de nieuwkomers hier op onze uitnodiging gekomen zijn. En dan heb ik het natuurlijk over onze arbeidsmigranten en vluchtelingen. Als Nederlanders moeite hebben hun waarden over het voetlicht te brengen, dan moeten zij in de spiegel van het verleden durven kijken. En onderzoeken waar deze zwakte vandaan komt.

In ons multiculturele gezin heb ik de waarde van de gelijkwaardige dialoog leren kennen. Het is een proces van aftasten en verkennen. Zonder tranen en verdriet gaat het niet, maar het is een gesprek dat loont. Wat ik in mijzelf als grondwaarde herkend heb, namelijk dat alle stemmen ertoe doen, zie ik ook breder.

Nu wij een multiculturele en multireligieuze samenleving zijn geworden, wil ik er graag aan meewerken dat dit inzicht zijn plek krijgt in ons nationale vertoog, ons identiteitsbesef en onze geschiedschrijving. Niet langer alleen de oude vaderlandse geschiedenis. De verhalen en ervaringen van de nieuwkomers horen er ook in thuis. Alleen uit dit amalgaam kan een besef van nieuw Nederlanderschap geboren worden. Want het multiculturele en multireligieuze Nederland is een feit. En hoe positiever we hier mee omgaan, hoe meer spiegels wij toelaten, hoe krachtiger deze identiteit zal worden.

Nederland is niet alleen een vechtcultuur. Het inclusieve denken, het poldermodel, zit ook in de Nederlandse cultuur besloten. We hebben een lange traditie van naastenliefde en samenwerking. Dat zijn onze bronnen om de huidige problematiek te lijf te gaan.

Het grotere verhaal

Ik zie het inclusieve denken en de interculturele dialoog als basis voor het leefbaar houden van de aarde. Alleen vanuit een gedeelde toekomstvisie en dialoog kunnen wij de draagkracht vinden om dit te realiseren. Zonder die overkoepelende toekomstvisie wacht ons de strijd om het eigen gelijk, de persoonlijke identiteit. Laten we in het klein beginnen, in onze eigen leefomgeving. En daar in de spiegels kijken die ons raken. Met hart en ziel: hier kan je de ander en jezelf, en de ander in jezelf, en jouzelf in de ander ontmoeten. Het is een weg van aftasten, maar wat kunnen we er veel leren en ontwikkelen. Ruimer worden. Steeds meer mens. Steeds meer aarde. Ten behoeve van de kinderen!